

"Minevik ja ajalugu on kaks eri asja: üks viitab möödunud tegelikkusele, teine selle tänasele tõlgendusele," ütleb Marek Tamm.

Kas ajaloolased kirjutavad tõtt?

M a r e k T a m m

Tallinna Ülikooli lektor

Tõde on ajalookirjutuses ennekõike horisont, mille poole püüeldakse, mitte see, mida vahendatakse.

Tõde on olnud üks ajalookirjutuse keskseid kategooriaid selle žanri algaegadest peale, tõe tähtsust toonitavad nii antiikaja esimesed ajaloometodoloogilised tekstid kui ka esimesed eestikeelsed ajalooramatud. Rooma kirjamees Lukianos (u 119 – u 175) tõdeb teadaolevalt vanimas ajaloometodoloogilises traktaadis "Kuidas tuleb kirjutada ajalugu" (165) selgesõnaliselt: "Selline on niisiis minu silmis ajaloolane: ta peab olema kartmatu, äraostmatu, vaba, armastama ausust ja tõde" (3). Sajandeid hiljem sekundeerib talle Eesti noor kirjamees Jaan Bergmann (1856–1916) oma "Üleüldise ajaloo" I jaos "Vana aeg" (1879): "Ta [ajalugu] ep ole mitte jutustus, mis muidu aega viidab. Ta ep ole ka mitte kõne, mis üht kiidab, teist laidab, tõtt ei tunnegi. Tema on lugu, mis tõtt tunnistab. Tema on kui kõrge torn, kelle luugist meie näeme, mis maailmas tähtsat ning suurt on. Tema on kui peegel, kellelt meile silma paista, mis hääd ja mis paha, mis tähtjas ja mis tühi, mis palju maksab ja mis vähe väärt on. Tema on kui vägev õpetaja, kes

selge sõnaga kuulutab, mis enne on tehtud, ja arusaadavalt ära seletab, mis teha ja mis jätta on. Tema on tõe tunnistaja: *tõde on ajaloo esimene nõue*" (autori enda rõhutus) (11).

Tänaseski argiarusaamas on ajaloolaste esmaülesanne vahendada lugejatele ajaloolist tõde, kirjutada asjadest, nagu need tegelikult olid. Kummatigi on küsimus ajalookirjutuse ja tõe vahekorra märksa keerulisem, kui esmapilgul paistab. Kuigi tõde on nii ehk teisiti ajaloo uurimisest lahutamatu, vajab vaatlemist küsimus, kas tõde on ajaloolasele lähte- või lõpp-punkt, kas tõde peitub ajaloolase kavatsuses või saavutatud uurimistulemus.

Mis on tõde?

Ent enne, kui suunduda ajaloolise tõe juurde, vajab põgusatki käsitlust küsimus tõest üldiselt. Väga laias laastus käibib tänapäeva filosoofias kaks arusaamist tõest. (Täpsemalt võttes on tõeteooriaid muidugi rohkem – tõe koherentsiteooria, konsensusiteooria, korrelatsiooniteooria jne –, ent neid saab kokkuvõttes siiski kahte leeri jagada vastavalt nende suhtumisele keele ja maailma ühildatavusse. Erinevatest tõeteooriatest ajalookirjutuse vaatenurgast annab võrdlemisi hea ülevaate Alun

Munslow, *The New History*, London, Pearson, 2003, lk 84–98). Esimese järgi on tõde "vastavus" maailma ja keele vahel; kui see, mida ma ütlen, on adekvaatses vastavusseoses tegelikkusega, on see järelikult tõde. Seda arusaama nimetatakse tõe vastavusteooriaks. Teise järgi seisavad maailm ja keel lahus, meil ei ole võimalik oma keeles öelda maailma kohta midagi sellist, mida võiks pidada täie kindlusega maailmaga vastavuses olevaks; meil puudub n-õ kolmas tugipunkt, kust kontrollida keele ja maailma ühilduvust. Selle arusaama järgi tõde mitte ei avastata, vaid pigem luuakse või lepitakse tões omavahel kokku.

Siinkirjutaja arvates on kõige veenvamalt kritiseerinud tõe vastavusteooriat pragmaatilise tõekontseptsiooni esindajad, eesotsas selle kunagise sõnastaja William Jamesi (1842–1910) ja tänase tähtsaima edendaja Richard Rortyga (s 1931). Nii nagu James toonitas oma 1906.–1907. aastal peetud pragmatismiloengutes tõe verbaalset mõõdet ("Kogu tõde kujundatakse välja, salvestatakse ja tehakse kõigile kättesaadavaks verbaalselt") (2), mille ühildavus reaalsusega on ennekõike kokkuleppe küsimus, rõhutab Rortygi, et tõe iga-sugune kirjeldus on lihtsalt järjekordne

keelekasutus, mille tõesuse kohta pole võimalik midagi tõsikindlat väita: "Meil tuleb eraldada väide, et maailm on olemas meist väljaspool, väitest, et tõde on olemas meist väljaspool. Õelda, et maailm on olemas meist väljaspool, on tervemõistuslik tõdemus, et enamik asju ajas ja ruumis tulenevad põhjustest, mis enamasti pole inimeste vaimuseisundid. Õelda, et tõde pole olemas meist väljaspool, tähendab aga lihtsalt, et kui poleks olemas lauseid, poleks ka tõde, ning laused on inimkeele elemendid ja inimkeeled on inimese loodud" (6, lk 25–26). Täpsustades teisel: "Tõde on lauseite omadus ja et lausete olemasolu sõltub sõnavaradest ja et sõnavarad on inimese tehtud, siis on seda ka tõed" (6, lk 49).

Tuleb igaks juhaks rõhutada, et pragmaatilise tõekäsitluse ei väida, et tõde pole olemas. See oleks loogiliselt vastuoluline väide, kuivõrd pretendeerib ise tõe staatusele. Rorty seletab: "Õelda, et me peaksime loobuma mõttest, nagu ootaks tõde avastamist kusagil meist väljaspool, ei tähenda õelda, et me oleme avastanud, et meist väljaspool ei leidu mingit tõde" (6, lk 30).

Mõistagi kehtib see arusaam ennekõike komplekssete ja abstraktsete tõdede kohta. Nendest võime eristada nn igapäevatõdesid, nagu neid nimetab hiljuti lahkunud briti filosoof Bernard Williams (10). (Williamsi raamat, mis on üks viimaste aastate olulisemaid panuseid tõefilosoofiasse, ei varja küll oma kriitilist suhtumist pragmaatilisse tõekäsitlusesse (ja konkreetsemalt Rorty töödese), suutmata aga mu meelet kuigi veenvalt seda suhtumist õigustada. Vt ka Rorty vastulauset: Richard Rorty, *To the Sunlit Uplands*, London Review of Books, kd 24, nr 21, 2002.) Kui tuua näide ajalootõdede valdkonnast, siis lause "Kindral Bonaparte viis 18. brumääril (9. novembril 1799) läbi riigipöörde" on vaieldamatult kõigile aktsepteeritav, samas kui lause "Prantsuse armee vallutas Napoleonil ajal vapustasid feodaalkorda, kuid äratasid varsti rahvad isamaa kaitsele" on kompleksne väide, mille tõeväärtus pole üheselt hinnatav. (Noppisin mõlemad laused juhulikult Helmut Piirimäe, Villu Tamuli, Krista Piirimäe raamatust "Maailma ajalugu, 1600–1918". 1. osa, Tallinn, Valgus, 1998, lk 168, 187.)

Mis on ajalugu?

Viimase näitega jõudsimegi ajaloolise töö teema juurde. Ent enne, kui katsume konkreetset määratleda, mida selle sõnaühendi all mõista, püüame mõne lausega iseloomustada ajalookirjutuse olemust üldisemalt.

Ajalookirjutuse loomuse mõistmine eeldab esiteks ühe olulise eristuse sisse toomist: minevik *versus* ajalugu. Kui me tavakeeles räägime ajaloost, siis üldiselt samastame selle minevikuga. Tegelikult on minevik ja ajalugu kaks eri asja: üks viitab möödaniiku tegelikkusele, teine selle möödaniiku tänasele tõlgendusele. Minevik ja ajalugu ei saa olla kunagi identsed, kas või selsamal lihtsal põhjusel, miks ei ole võimalik koostada maa-kaarti suhtega 1 : 1. Ajalugu on niisil mineviku *esitus* (tehnilisemalt, ent täpsemalt *representatsioon*). (Kasutan ja mugandan siin Frank Ankersmiti seisukohti, vt ennekõike: F. R. Ankersmit, *Historical Representation*. Stanford, California, Stanford University Press, 2001).

See mineviku esitus on alati keeleline, st kasutab möödaniiku seikade edastamiseks keelelisi vahendeid. Ent veelgi enam, see mineviku esitus rakendab laias laastus kahte keelekasutust: kirjeldust (deskriptsiooni) ja jutustust (narratiivi). Iga ajalugu (st ajalookirjutus) on oma loomult jutustavate ja kirjeldavate elementide segu. Kui deskriptsioon on tegelikkuse sõnadega kirjeldamine, siis narratiiv on mingi kausaalse seose loomine tegelikkuse erinevate elementide vahel. Tsiteerides Hayden White'i: "Enamikku ajalooseiku on võimalik jutustada mitmel erineval moel, mis tähendab nende sündmuste erinevat tõlgendamist ja nende varustamist erineva tähendusega" (8). Kui kirjelduse puhul on meil võimalik (vähemalt teoreetiliselt) hinnata selle vastavust tegelikkusele, siis narratiivil puudub tegelikkuses mingi vaste. Ajalooline tegelikkus ei esine ise kunagi narratiivi vormis, selle omandab see alles kirjapanduna. Ameerika ajaloolisfilosoof Louis O. Mink sõnastas selle tõdemuse tabavalt juba 1970. aastal: "Lugusid ei elata, vaid jutustatakse" (3).

Selgitame seda lihtsa näitega: kui kirjeldus "27. augustil 1813 kohtusid Prantsuse väed Venemaa, Preisi ja Austria liitlasvägedega Saksimaal Dresdeni lahingus" vastab mingile tegelikkusele ja

selle adekvaatsust on võimalik hinnata, siis jutustus "Dresdeni lahing oli üks hiilgavamaid näiteid Napoleoni väejuht-talendist. Liitlaste väed osalt taandusid, osalt põgenesid, Prantsusmaa jõud olid aga pikkades sõdades välja kurnatud" (5) on n-õ eneseküllane versioon tollastest sündmustest, mille puhul saab hinnata ennekõike selle veenvust, kujundlikkust või kõitvust, mitte aga vastavust minevikureaalsusele.

Mis on ajalooline tõde?

Kui me oleme leppinud väitega, et ajalugu on mineviku esitamine narratiivsel ja deskriptiivsel kujul, siis võime katsuda täpsemalt selgitada seda, millist tähendust ja kasutust leida mõistele "ajalooline tõde". Uuemas ajalootoorias on "ajaloolise tõe" mõistet kõige põhjalikumalt vaagitud Austraalia filosoof C. Behan McCullagh, jõudmata siiski veenvate lahendusteni (1).

Võtan endale abiks Lauri Vahtre hiljutise artikli Õpetajate Lehes, kus seisab: "Kõigepealt tuleb rahulikult prügikasti visata kogu epateerimine teemal, et ajaloolist tõde pole. Sündmused ikkagi a) toimusid, b) toimusid mingil kindlal viisil ja mitte teisiti, c) toimusid mingi(te)l kindla(te)l põhjus(t)el, d) piisava hulga tõendite olemasolul võime sündmuste toimumise asjaolusid oma inimliku kaasaelamisvõime abil mõista" (7).

Vaatame Vahtre mõttekäiku lähemalt. Me võime rahumeeli olla päri selle tõestusahela esimese kolme lülga (kuigi põhjuslikkuse seos minevikus on kindlasti keerulisem, kui see kolmandast väitest nähtub). Märksa problemaatilisem on lugu selle tõestusahela viimase ja otsustava lülga.

Esiteks torkab silma, et mineviku mõistmise üheks eeltingimuseks on seatud piisava hulga tõendite olemasolu. See tekitab mitu küsimust. 1. Kui palju on piisav? Kas üks on piisav? Kas Eesti ristiusustamise ajaloolist tõde on näiteks võimalik mõista Läti Henriku kroonika põhjal? 2. Kas ajaloolise tõe muudab olematuks see, kui tema kohta pole piisavalt allikaid? Kui kellelgi õnnestub hävitada teadlikult (peaaegu) kõik allikad mingi sündmuse kohta (nt massimõrv), kas see muudab selle sündmuse olematuks, röövib sellelt ajaloolise tõe staatuse?

Teiseks torkab väite juures silma see,

et mineviku mõistmise eelduseks seatakse "inimlik kaasaelamisvõime". Kas see on antud igale inimesele sünnipäraselt kaasa? Kas see ei eelda univertsaalset ja muutumatut inimloomuse postuleerimist, mis vajaks omaette põhjendust? Kas meil on tõesti võimalik inimliku empaatia pinnalt elada kaasa näiteks vaarao Thutmosis I tegevusele? Või mõelda endale selgeks, mis ajendas haavilasi tapma kapten Cooki? Ma pelgan, et see ajaloolaste "inimlik kaasaelamisvõime" peidab endas suure annuse valge lääne mehe ideoloogiat ega aita meid tingimata lähemale mineviku mõistmisele. Ja viimaks torkab silma, et selles tõestusahelas räägitakse ainult minevikusündmuste mõistmisest, mitte nende tekstiks vormistamisest. Ent nagu ma eespool näitasin, on mineviku kirja panemine (või suuliselt edastamine) võtmelise tähtsusega protsess, mille käigus muudetakse eraldiseisvad tõigad ja isikud üheks sidusaks looks ning varustatakse seeläbi tähendusega. Kui see pikk arutluskäik lühidalt kokku võtta, siis minu hinnangul ei aita Vahtre tõestusahel meil kuidagi lahendada probleemi, kas ajalooline tõde on ajaloolasele tabatav. (Tegelikult räägib Vahtre iseendale ka mõneti vastu, sest kaitstes võimalust vahendada ajaloolist tõde, tunnistab ta veidi hiljem pragmaatilise tõekäsituse vaimus, et "kui mingi väide aitab maailmas paremini orienteeruda, st temast on inimesele kasu, on see tõene". Teisisõnu, tõde on see, mis on inimestele kasulik, mitte see, mis vastab tegelikkusele).

Vahest aitab meid selle probleemi mõistmisele lähemale Vahtre teine näide samast artiklist. Kritiseerides ajaloolise tõe eitajaid ja nimetades neid postmodernistideks, leiab ta, et "äärmisel juhul talutakse [postmodernistide poolt] väidet "Esimene maailmasõda algas aastal 1914", kuid mitte enam väidet "muistses vabadusvõitluses võitlesid eestlased ristisõdijate vastu, kaitstes oma vabadust"⁴.

Vaatame kahte toodud näidet lähemalt. Esimene lause on kirjeldavat laadi tõdemus, millel puudub hinnanguline aspekt; seda lauset me mõistame oma varasema teadmuse pinnalt: me teame, mis on Esimene maailmasõda, mis on aasta 1914 jne. (Rangelt võttes ei alanud 1914. aastal muidugi mitte Esimene

maailmasõda – see nimi sündis alles pärast Teist maailmasõda –, vaid Austria-Ungari kuulutas sõja Serbiale, millele järgnesid riburada teised sõjakuulutused.) Teine näitelause sisaldab seevastu juba mitut hinnangut, mis annavad lausele ka kontekstivälise tähenduse: me saame teada, et tegemist oli vabadusvõitlusega, kus ühed (eestlased) kaitsevad teiste (ristisõdijate) vastu oma vabadust. See ei ole enam deskriptiivne lausung, vaid narratiivne, kus üks osapool etendab negatiivset, teine positiivset rolli. Kuidas hinnata selles sisalduva väärtushinnangu vastavust tõele? Kas sedasama sündmust, millele see lause osutab, saab narrativeerida ka teisiti, ilma et eitataks selle sõjalise konflikti toimumist? Näiteks: "Ristisõjas võitlesid ristisõdijad paganatest eestlaste vastu, et viia nendeni Kristuse sõnum ja päästa nende hing." Kas see lause ei viita sellele samale "ajaloolisele tõele", millele osutab Vahtre näitelause? Kas meil on võimalik väita, et üks neist kahest lausest valetab, rääkides kummatigi samast sündmusest?

Kui me lepime sellega, et ajalooline tõde seisneb kirjeldavates lihtlausetes (à la "Esimene maailmasõda algas aastal 1914"), oleme leidnud ühe võimaliku lahenduse ajaloolise tõe probleemile. Kuid me teame väga hästi, et ajaloolase tööd ei ole võimalik taandada lihtlausete kolleksioneerimisele. Nagu kirjutab Hayden White: "Ajalooline uurimine kui eromane nähtus sündis mitte niivõrd vajadusest tuvastada teatud sündmuste toimumist, vaid soovist määratleda, mida need sündmused võiksid tähendada konkreetsele inimrühmale, ühiskonnale või kultuuri arusaamale hetke-eesmärkidest ja tulevikukavadest" (9).

Kas ajaloolastel tuleks seega "ajaloolise tõe" mõistest loobuda? Ja leppida tõdemusega, et kui ajalooline tõde isegi oli kunagi olemas, puudub meil võimalus selle kohta tänapäeval midagi tõsisindlat öelda? Mulle näib selline lahendus liiga radikaalne ja viljatu. Mõistlikum oleks rääkida ajaloolisest tõest kui ajaloolase eesmärgist; tõde on ajalookirjutuses ennekõike horisont, mille poole püüeldakse, mitte see, mida vahendatakse.

Tõde ei tuleks niisiis otsida ajaloolase uurimistulemustest, vaid tema intentsioonist: igasugune tõsiseltvõetav ajaloo uurimus peab sisaldama kavatsust

kirjutada tõde. Kusjuures on tähtis, et see intentsioon oleks siiras, st tõepoolest püütakse kirjutada tõde. Iga ajaloolane sõlmib lugejaga mõttelise "tõdelepingu", ta lubab, et ei valeta ega võltsi teadlikult. See leping, mis ei pruugi olla eksplitsiitne, ent on implitsiitsena mõõdapääsmatu, eristabki ajalookirjutust ilukirjandusest: kirjanikul puudub vajadus lubada oma lugejale, et ta soovib kõnelda tõtt ja ainult tõtt; ajaloolasele on see lubadus kohustuslik, isegi kui ta tunnistab, et seda väidet pole võimalik kontrollida. Ühesõnaga, "ajalooline tõde" on mõiste, mis on vajalik ajaloolase tööprotsessi mõistmiseks; ajaloo uurimuse tulemuste hindamiseks leidub operatiivsemaid mõisteid, nagu sisukus, siirus ja sidusus.

Kirjandus

1. Behan McCullagh, C. The Truth of History. London, New York, Routledge, 1998.
2. James, W. Pragmatism ja elu ideaalid. Tallinn, Vagabund, 2005. 140.
3. L'histoire d'Homère à Augustin. Préfaces des historiens et textes sur l'histoire. Réunis et commentés par François Hartog. Paris, Seuil, 1999. 226.
4. Mink, L. O. History and Fiction as Modes of Comprehension. New Literary History, 1. kd, nr 3, 1970. 557.
5. Piirimäe, H., Tamul, V., Piirimäe, K. Maailma ajalugu, 1600–1918, 1. 200.
6. Rorty, R. Sattumuslikkus, ironia ja solidaarsus. Tallinn, Vagabund, 1999.
7. Vahtre, V. Ajalugu on lugu on lugu. Õpetajate Leht, 18.02.2005.
8. White, H. Historical Text as Literary Artefact, rmt-s: H. White, Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism. Baltimore, London, The John Hopkins University Press, 1978. 85.
9. White, H. Historical Pluralism. Critical Inquiry, 12. kd, 3, 1986. 487.
10. Williams, B. Truth and Truthfulness. An Essay in Genealogy. Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2002. 9–10.
11. Üleüldine ajalugu. Kolmes jaus koolidelle ning igale teaduse nõudjale kirja pannud J. Bergmann. Esimene jagu: Wana aeg. Tartu, 1879. 1.